

УДК 007 : 304 : 655

Олена Порпуліт

ПРИНЦИПИ РЕДАКТОРСЬКОЇ ОБРОБКИ ВИЗНАЧЕНЬ

У статті окреслено базові аспекти роботи редактора з текстом визначень, наголошено на обумовленості редагування визначень предметним змістом, цільовим призначенням і читацькою адресою видання.

Ключові слова: термін, дефініція, логічні правила визначення поняття.

В статті описані базові аспекти роботи редактора з текстом определений, акцентовано на обумовленности редактирования определений предметным содержанием, целевым предназначением и читательской аудиторией издания.

Ключевые слова: термин, дефиниция, логические правила определения понятия.

The article depicts basic aspects of editor's work with the definitions text, reveals definitions editing dependence on subject matter, intent and issue audience.

Key words: term, definition, definition logical rules.

Серед багатьох актуальних проблем, які постійно виникають у сучасних українських видавництвах, питання про методику роботи редактора над рукописом є одним із найважливіших. Працюючи з авторським оригіналом, що пропонується до видання, редактор детально аналізує та оцінює новизну змісту твору, оригінальність його композиційного рішення, особливості авторського стилю викладу, цільове та читацьке призначення майбутньої книги. За визначенням В. Різуна, сучасного редактора можна назвати «професійним читачем», що проникає в творчу лабораторію автора, знається на особливостях читацького сприймання й розуміння, а також є фахівцем з науки про текст [4, 36]. Н. Зелінська та Е. Огар до обов'язкових «констант» редакторської професії уналежнюють бездоганну мовну інтуїцію та компетенцію, здатність логічно й чітко мислити, широку ерудованість, уміння аналізувати різноманітні комунікативні ситуації, знання психології авторської праці й читацької поведінки, воло-

діння основами художньо-технічного оформлення видавничої продукції, обов'язкову обізнаність із видавничим маркетингом [1, 36]. Домінантою у формуванні майбутнього спеціаліста є оволодіння правильною методикою роботи над текстом. Говорячи про методику редагування, ми маємо на увазі систему раціональних прийомів, які під час роботи над авторським текстом редактор застосовує в певній послідовності. Звичайно, сьогодні редагування вже категорично не можна тлумачити як механічне застосування раз і назавжди сформульованих правил і методичних прийомів. Вони різнитимуться залежно від виду літератури, читацької адреси майбутньої книги, якості авторського рукопису.

Для редактора, чий обов'язок кваліфіковано оцінити смислові й літературні властивості авторського повідомлення та грамотно, чітко пояснити авторові, в чому полягають недоліки його рукопису, особливої вагомості набуває, на думку В. Максимова, знання основних законів правильного мислення, опанування методики логічного аналізу тексту — «навичка, яка значною мірою спрощує та прискорює роботу з текстом, а спілкування з автором робить аргументованим і професійним» [7, 481]. Крім того, додає К. Накорякова, «володіння методами логічного аналізу допомагає правильно спрогнозувати силу впливу тексту на аудиторію, оскільки вплив залежить не тільки від виразності, яскравості мови, але й від того, які думки висловлені в повідомленні та як вони пов'язані між собою» [3, 22]. Ускладнює аналіз те, що «в контексті авторського мовлення логічна схема часто прихована й не всі ланки наявні, порядок слів довільний, є багато слів, які конкретизують, передають відтінки значення» [2, 385]. Проте, зазначає Н. Рябініна, знання «механізмів» логічних недоліків є умовою, що дає змогу уникнути «інформаційного шуму», найчастішою причиною якого є смислові помилки [5, 58–59]. На тлі досить докладно розробленої методики усунення логічних відхилень (див. роботи А. Абрамович і Е. Лазаревич, А. Капелюшного, М. Сікорського), значно менше уваги науковці приділяють виробленню в редактора «рефлексу» на порушення логічних норм визначення поняття (див. праці А. Мільчина, В. Свицкова). Наведене у виразно актуальність обраної теми дослідження. Мета наукової розвідки полягає в окресленні провідних аспектів роботи редактора з текстом визначень. З поставленої мети випливають такі конкретні завдання

роботи: дослідити причини порушення основних логічних правил визначення понять, обґрунтувати обумовленість редагування визначень предметним змістом, цільовим призначенням і читацькою адресою видання.

Визначенням є «виявлення та фіксація найсуттєвіших ознак наукового поняття про спеціальний предмет / явище, що дають змогу виокремити його з низки аналогічних» [6, 186]. Основна мета визначення — «з'ясувати зміст відповідного поняття, виявити суть певного об'єкта» [2, 79]. Через це, відзначає А. Капелюшний, у визначенні ми включаємо «не звичайні ознаки, хай навіть яскраві й такі, що запам'ятовуються, ... а ознаки істотні, характерні для всіх предметів і явищ певного ряду. Такі ознаки можна виявити й сформулювати тільки внаслідок дослідження й узагальнення» [там само]. Усвідомлення науковцями дотичності визначення до двох систем: логіко-поняттєвої системи певної галузі знань і лексичної системи літературної мови — обумовлює специфіку їх редакторського опрацювання, сутність якого полягає в тому, щоб під час опрацювання тексту: 1) встановити відповідність між термінами та дефініціями, які використовує автор, із тими, що прийняті в певній науці; 2) пояснити невідомі терміни; 3) подбати про найбільш ефективні та раціональні способи введення визначень у текст та оперування ними; 4) усунути хиби синонімію й дублетність, що можуть виникнути внаслідок використання паралельно з термінами інших лексичних одиниць професійної підмови.

Визначення поняття може здійснюватися різними способами. Виокремлюють номінальні й реальні, явні та неявні визначення [6, 187–188]. *Номінальним* називається таке визначення, за допомогою якого пояснюється сутність не самого предмета, а його ім'я. При цьому не розкриваються істотні ознаки предмета, а вводиться його нова назва, пояснюється термін: *сучасна, оновлена риторика отримала назву неориторика; етосом, на думку Ю. Роджественського, прийнято називати ті умови, які отримувач промови пропонує її творцю. Реальне визначення* розкриває істотні ознаки предмета: *мовлення є спілкування — це вмотивований живий процес взаємодії між учасниками комунікації, скерований на реалізацію конкретної, життєвої, цільової установки, проходить на основі зворотного зв'язку в конкретних видах мовленнєвої діяльності; опис — це зображення певного явища дійсності шляхом перелічення його основних ознак. Явне визначення* безпосередньо, прямо

вказує на істотні ознаки предмета. *Неявне* розкриває ознаки визначуваного предмета опосередковано — через його відношення до своєї протилежності, через вказівку на контекст, через демонстрацію прикладу, через перерахування предметів, до яких застосовується поняття. Найбільш розповсюдженим видом визначення є явне визначення через (найближчий) рід і виду відмінності: *етика — це філософське вчення (об'єктом якого є мораль), що пояснює та зображає походження й сутність моральності, структуру та соціальні функції цього явища*. Явне визначення включає два прийоми: 1) підведення визначуваного поняття під більш широке за обсягом (родове) поняття; 2) виокремлення видової відмінності, тобто ознаки (або декількох ознак), що відрізняє визначуваний предмет від інших видів, які входять у цей рід. Визначення повинно бути істинним за змістом, вказані в ньому ознаки предмета мають відповідати дійсним властивостям об'єкта (суб'єкта, явища, процесу), якому дається визначення. У теорії практиці редагування існують певні правила визначення поняття, згідно з котрими аналізована текстова структура перевіряється на логічну правильність [6, 188–193].

Так, *правило відповідності* вимагає, щоб обсяг терміна дорівнював обсягові дефініції. Порушення цього правила призводить до двох типів помилок: широкого визначення й вузького визначення. *Помилка широкого визначення* полягає в тому, що обсяг дефініції перевищує обсяг терміна. В таких визначеннях указані лише родові ознаки предмета й не вказані видоспецифічні. Наприклад, *риторика — теорія і практична майстерність красномовства (усного чи писемного), переконання, вплив за допомогою мовних засобів*. Інша помилка — *вузького визначення* — полягає в тому, що обсяг дефініції є меншим від обсягу терміна (визначуваного): *класична риторика — вчення, що сформувалося в Древній Греції, було розвиненим в Римі, зазнало розвитку у Франції та інших країнах Європи, включаючи Росію, викладалося в навчальних закладах; мелодика мовлення — зміна висоти його тонів, як засіб виразності*. Правило *уникнення кола чи тавтології* порушується у випадку, коли пояснюючи якесь поняття, ми вдаємось до іншого поняття, що, у свою чергу, може бути визначене лише за допомогою першого: *конформістська правомірна поведінка — поведінка, основана на конформістському підпорядкуванні правовим вимогам (як усі, так і я)*. *Вимога ясності, зрозумілості визначення* полягає в тому, що визна-

чення повинно вказувати на ознаки, відомі тій людині (людям), кому воно адресується, тобто вказувати на такі властивості, які не потребують додаткового визначення й не містять двозначності. Іншими словами, при побудові визначення не слід вдаватися до метафор і порівняння, а користуватися чіткими та однозначними поняттями, які відомі тому, хто буде послугуватися визначенням. Неясними є такі визначення: *риторика — це універсальна гуманітарна дисципліна, оскільки вона є основою будь-якої професійності в кожній обраній діяльності, адже ефективна мислительна та мовленнєва діяльність — основа будь-якого професіоналізму; лекторське красномовство — це мистецтво, і видатні професори завжди залишали глибокий слід в серцях своїх учнів*. Поняття «*універсальна гуманітарна дисципліна*», «*це мистецтво*» є невизначеними, їх зміст може не збігатися у свідомості автора й адресата, а значить визначення не виконає власного комунікативного завдання. Порушення цього правила називається визначенням невідомого через невідоме. Це правило ще інколи іменується «*правилом зрозумілості, комунікабельності*». *Вимога уникнення негативних визначень* пов'язана з тим, що негативне визначення констатує лише те, чим не є предмет, не вказуючи, чим же саме він є. Прикладом порушення цього правила є визначення *літературна мова — це, звичайно, далеко не те саме, що й мова художньої літератури; мовна особистість — це не будь-який мовець*. *Вимога визначення предмета через суттєві ознаки* вимагає уникати визначень через другорядні властивості. Помилку такого типу зустрічаємо у визначенні *духовне красномовство — стародавній вид красномовства, що має багатий досвід та традиції*. Розглядаючи традиційні правила визначення й можливості їх практичного застосування, В. Свинцов підсумовує, що «сфера використання кожного прийому обмежена. Не існує термінологічної «конвенції», куди б увійшли всі п'ять правил, у деяких випадках вони несумісні» [6, 194].

Хоча визначення через рід і видову відмінність можна застосувати щодо більшості понять, у деяких випадках цей прийом виявляється непридатним. Тому досить часто послугуються неявними визначеннями та прийомами, що замінюють визначення. Виокремлюють такі типи неявних визначень: через відношення до своєї протилежності, контекстуальне, остенсивне. Визначення *через вказівку на відношення предмета до своєї протилежності* часто використовують при пояснен-

ні гранично широких понять: *свобода* — є пізнана необхідність. Контекстуальне визначення розкриває зміст поняття шляхом наведення певного уривка тексту, в якому це поняття вживається. Наприклад, *коли ініціатор не розраховує на реакцію-відповідь, він обмежується повідомленням інформації* — це інформаційний вид спілкування *Остенсивне визначення* — це розкриття змісту поняття шляхом показу відповідних предметів. Словесні (вербальні) визначення мають велике комунікаційне й пізнавальне значення, але інколи вони виявляються неможливими. Тоді просто показують на предмет, супроводжуючи показ проголошенням терміна. До прийомів, що замінюють визначення, уналежують: порівняння, опис, характеристику, перерахування. Шляхом порівняння предмет зіставляють у певному відношенні з іншим, дають його образу характеристику: *совість* — внутрішній суддя. В описі називають провідні ознаки предмета, що дає змогу виділити його серед інших: *міркування* — це ланцюги умовиводів, це докази та заперечення, це співставлення та протиставлення, це причинно-наслідкові зв'язки між явищами, узагальнення та виводи. Характеристика фіксує визначальні риси одиночного предмета: *повний стиль характеризується виразною артикуляцією, ретельною вимовою всіх звуків, нешвидким темпом; комунікативні якості мовлення* — це реальні властивості його змістової та формальної сторін: *правильність, точність, логічність, чистота, виразність, багатство, доцільність*. Перерахування, як правило, не називає ознаки, а вказує на об'єкти, до яких застосовується конкретне поняття. Це дає змогу віділити клас предметів, явищ від інших класів. Наприклад: *аудиторія* — слухачі лекції, доповіді та ін., а також слухачі радіо- і телепередач, адресат промови лектора, оратора.

Редакторів слід мати на увазі, що визначення неповно охоплює сутність предмета, не виражає усього багатства його змісту. Крім того, необхідно розуміти, що будь-яке визначення не є кінцевою інстанцією процесу пізнання. Визначення може змінюватись через поглиблення нашого знання про об'єкт. Беручи до уваги наведенні міркування й той факт, що визначення може переслідувати різні цілі, В. Свинцов виділяє визначення, що реструють, уточнюють, засновують певні відношення між терміном і дефініцією. Визначення, що реструють відношення між терміном і дефініцією, орієнтуються перш за все на загальноприйняте значення деякого висловлювання, незалежно від

того, наскільки воно є точним. Мета такого визначення полягає лише в тому, щоби розкрити це значення, зареєструвати його: *абетковий вірш* — своєрідна поетична форма, сконструйована за послідовністю літер в абетці; *брошура* — друкований твір обсягом не менше 5 і не більше 48 сторінок. На такому типі визначення ґрунтуються тлумачні словники та енциклопедії. Визначення, що уточнюють відношення між терміном і дефініцією, використовують у ситуаціях, коли треба доповнити загальноприйняте поняття чи трактувати його в контексті певної галузі знань. Порівнюючи зміст першого й другого видів визначення, в дефініції уточнювального обов'язково виявимо ознаку, відсутню в першому виді визначення. Визначення другого типу дають змогу «штучно» уточнити імена з непрозорим значенням та неріzkим обсягом: *архетип* — прообраз, первісний образ, ідея. *Термін у різних системах духовної діяльності має відмінне понятійне наповнення: у текстології* — найдавніше спільне джерело всіх наступних копій, переробок (переважно рукописних списків); у лінгвістиці — вихідна форма слова для пізніших утворень; у психології — правдивий взірці (абстрагована від конкретних ситуацій ідея) колективної, збірної підсвідомості, який існує одвічно у свідомості людства і, передаючись з роду в рід, від покоління до покоління впродовж тисячоліть, у кінцевому підсумку мотивує вчинки і дії людини. Визначення, що уточнюють відношення між терміном і дефініцією, часто використовують у термінологічних стандартах з метою впорядкування слововживання у відповідній галузі знань чи сфері діяльності. При введенні в текст визначень, що засновують відношення між терміном і дефініцією, зв'язок цей впроваджується довільно для вирішення деяких пізнавальних та комунікативних завдань, з метою включення в науковий обіг принципів нового значення, яке в подальшому приписуватиметься терміну. Такий тип визначення використовується в тих випадках, коли формується нове поняття чи коли вузькоспеціалізований термін набуває статусу загальновідомого, загальноживаного. Визначення, що засновують відношення між терміном і дефініцією, вперше фіксують істотні ознаки нового, невідомого в певній сфері поняття. На відміну від попередніх двох типів, воно не спирається на традиції використання слова в конкретному мовному середовищі, внаслідок чого відбір і оцінка провідних ознак ускладнюються. В науці й техніці, де завдяки винаходам і відкриттям, отриманню нових знань переважно і з'являються такі визначення,

все це має бути оформлено у вигляді понять з істотним і сталим набором ознак. У масовій комунікації визначення, що засновують відношення між терміном і дефініцією, найчастіше наводяться з метою ідентифікації економічних і політичних явищ, які через обставини суспільного життя набувають поширення чи пазавжди, чи на певний час. Достатньо згадати таке поняття, як *секвестр* — скорочення витрат по ряду бюджетних статей, коли бюджет вже прийнятий.

Другий та третій види визначень ґрунтуються на свідомій термінологічній угоді між автором і читачем про взаємооднозначне розуміння якогось словосполучення / слова, про те, що б надалі сприймати цей вислів саме так. Все це важливо для практики редагування, оскільки пов'язано з цільовими настановами кожної окремої дефініції і зі специфічними критеріями її оцінки. Визначення, що рееструють відношення між терміном і дефініцією, — універсальний вид у тому смислі, що зустрічаються досить часто, в роботах різних типів та жанрів. Як правило, такі визначення безпосередньо вписані в літературний твір, належать авторові, й редактор обмежується лише їхньою перевіркою: встановлює, чи відповідає визначення терміна його дійсному значенню, аналізує, чи не є воно помилковим з погляду логіки. Сфера використання визначень, що засновують відношення між терміном і дефініцією, — наукові та технічні тексти, новітні термінологічні словники. Галузь використання визначень, що уточнюють відношення між терміном і дефініцією, ширша, вона охоплює ситуації, для яких важливо однозначне розуміння якогось висловлювання. Практично в роботі редактора над текстом із другим і третім типом визначень слід звернути увагу на такі обставини. По-перше, необхідно брати до уваги доцільність запропонованого автором визначення / нового терміна. В багатьох галузях сучасної науки в період їх бурхливого розвитку тривалий час термінологічна система зберігається неупорядкованою. Іноді теж саме поняття співвідноситься з різними іменами. Зустрівши ще один термін, запропонований автором для позначення описаного явища, редактор запитує себе — чи є новітній термін вдалішим за інші чи ні? При цьому слід пам'ятати, що іноді визначення вводиться в текст для того, щоб досягти термінологічної точності тільки в межах конкретного тексту (статті, монографії). По-друге, редактор має стежити за точністю термінологічної системи протягом повідомлення. Зрозуміло, що недотримання цього принципу призведе до плутанини

й визначення не досягне власної мети. Вирішення завдання ускладнюється зі збільшенням кількості термінів у тексті. Іноді до вузькоспеціалізованих досліджень додаються списки запропонованих автором визначень.

Отже, логічно побудоване визначення не тільки озброєє реципієнта системою знань, але й сприяє загальному розвитку читача — удосконаленню мотивів пам'яті, мислення, уяви, мовлення та інших здібностей, умінь аналізувати, узагальнювати, виділяти головне, а також навичок планування і самоконтролю. Авторський оригінал має формувати не тільки світогляд, але й моделювати структуру пізнавальної діяльності читача.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Зелінська Н., Огар Е. Сучасний видавець-редактор : українська та британська моделі підготовки / Н. Зелінська, Е. Огар // Видавнича галузь і кадрові досягнення, проблеми, перспективи : Наук.-практ. зб. — Львів : Аз-Арт, 2002. — С. 35–43.
2. Капелюшний А. О. Редагування в засобах масової інформації : навч. посібник / А. О. Капелюшний. — 2-ге вид., випр. і доп. — Л. : ПАІС, 2009. — 432 с.
3. Накорякова К. М. Редактирование материалов массовой информации : учеб. пособие для фак. социол., экон. и жур. / К. Накорякова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 112 с.
4. Різун В. В. Літературне редагування : підручник / В. В. Різун. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Либідь, 2004. — 240 с.
5. Рябинина Н. З. Настольная книга редактора и корректора деловой литературы : учеб. пособие / Н. З. Рябинина. — М. : МЦФЭР, 2004. — 320 с.
6. Свинцов В. И. Смысловый анализ и обработка текста / В. И. Свинцов. — 2-е перераб. изд. — М. : Книга, 1979. — 272 с.
7. Стилистика и литературное редактирование : учебник / [под ред. проф. В. И. Максимова]. — М. : Гардарики, 2004. — 651 с.